

S Z E M L E

Marek Stachowski, Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache

Księgarnia Akademicka, Kraków, 2019. 379 lap

A kötet szerzője MAREK STACHOWSKI lengyel turkológus-nyelvész, a krakkói Jagelló Egyetem professzora, szűkebb szakterülete a török szókészlet története, különös tekintettel az északkelet-szibériai, a török nyelvcsaládhoz tartozó jakut és dolgán, illetve a törökországi török nyelvekre. A szótár (a továbbiakban KEWT.) olyan munkának tekinthető, mely a szerző szakterületén foglalja össze röviden a tudomány állását. A KEWT. mindenképpen hiánypótló, hiszen kifejezetten a mai törökországi török nyelvre vonatkozó, teljes etimológiai szótár európai nyelven eddig nem volt elérhető. (Török nyelven I. EREN 1999. TIETZE kétnyelvű szótára még nem készült el teljesen, I. TIETZE 2002, 2009. A törökségi nyelvek etimológiai szótáriródmánának hosszú története van, I. többek között RADLOFF 1893–1911; RÄSÄNEN 1969; SEVORTYAN et al. eds. 1974; STAROSTIN–DYBO–MUDRAK 2003. A történeti török nyelvekhez I. CLAUSON 1972.)

A kötet a maga műfajában a címének megfelelően valóban rövid. Egy előszót (5–9), bibliográfiát (11–41), a szótárban említett nyelvek és nyelvemlékek rövidítésjegyzékét (43–45), egy egyéb rövidítésjegyzéket (47–49) és a tulajdonképpeni szótárt (51–372) tartalmazza, melyet egy német (373–374) és egy lengyel (375–377) szójegyzék egészít ki a szótárban előforduló, vonatkozó nyelvi adatokról. A tartalomjegyzék (379) a kötet végén található.

A szerző az előszóban ismerteti a kézben tartott munka ötletének történetét, illetve az alkalmazott módszertani elveket. Ezek szerint 1. a török nyelvben transzparens képzett alakokat nem, csak azok szótöveit tárgyalja. Ennek megfelelően az *aç-* 'kinyit' töből képzett *aç-ık* 'nyitott' melléknév nem került be a szótárba; 2. eltekint azon nyelvjárási alakok vizsgálatától, amelyeknek az adott etimológia szempontjából nem várt hangalakja vagy jelentése van; 3. nem képezi a vizsgált korpusz részét a megadott szakirodalomban részletesen tárgyalt hajózási terminológia, illetve az európai nyelvekben általánosan elterjedt modern szókészlet (pl. az olaszból átvett *parlamento*). További fontos módszertani megfontolás, hogy a régi török szavak esetében néhány kivételtől eltekintve nem ős-, hanem köztörök alakot rekonstruál, vagyis időben a bolgár- és köztörök szétválása utáni, 5–7. század közötti állapotig megy vissza. A rekonstrukciónál minden esetben figyelembe veszi az ótörök magánhangzóhosszúságot, és nem feltételez nyílt *ä* : zárt *e* oppozíciót. A KEWT. volumenében első pillantásra BÁRCZI GÉZA Magyar szöfejtő szótárára (SzófSz.) emlékeztet, viszont a szerző hamar leszögezi (8), hogy az nem az érdeklődő, laikus olvasóközönség, hanem nyelvészetben járatos szakemberek számára készült. Az előszót köszönetnyilvánítás zárja.

A szótári szócikkek a következőképpen épülnek fel: 1. a szó hangalakja, jelentése, esetleges alakváltozatai; 2. átadó nyelvi alak, illetve a relevánsnak tartott törökségi

adatok alapján a török szó etimonjának rekonstrukciója és a szócsalád meghatározása; 3. az etimológiához illetve a korábbi kísérletekhez kapcsolódó kommentárok, kritikák, szakirodalmi hivatkozások; illetve 4. a kapcsolódó szócikkekre való keresztthivatkozások; lásd az alábbi példát (97):

BUZAĞI ‘Kalb’ = tschag. *buzagu* id. = atü. *bozagu*, oir. dial. *pozū ~ bozu ~ pozu* id. < gtü. **bozagu* < **boz-* (ĚSTJa II 239. Tekin 1968b: 146; vgl. Eren 1999a: 65) >> ttü. *bozla-*, s.o.

A török szó etimonja mellesleg megegyezik a magyar *borjú*-éval, erről bővebben lásd alább.

A szótár összesen 5584 szócikket tartalmaz a török ábécé szerinti sorrendben.¹ Ebből 997 azonnal másik szócikre irányít át; ezek elsősorban többségben alakváltozatok, kisebb számban török régiségbeli szavak azonos etimonra visszavezethető szócsaládjai. A tárgyalt etimonok száma így 4587 (=100%). Ez a mennyiség a kötet szerény címadásának ellenére is igen tekintélyes. Az olvasó számára azonnal felvetődhet a kérdés, hogy a szótár által vizsgált szókészlet hogyan oszlik meg annak eredete szerint?

A régi török szavakat tárgyaló szócikkek száma 1169 (25,5%), ebbe beleértendő törökségen belüli kölcsönzések, illetve csak a közép-török korszaktól (13. század) kezdve adathozható szavak is. Ez utóbbi két kategóriába tartozó adatok száma elenyésző. Az olvasó számára nem teljesen világos, hogy a rekonstruált alakok mellől időnként a *gtü.* (*gemeintürkisch* ‘köztörök’) címke szakmai óvatosság vagy figyelmetlenség miatt hiányzik-e? A török neologizmusok, vagy idegen eredetű etimonból a mai törökben produktív szóképzéssel alkotott új lexémák száma, amelyek a mai törökségen belül csak a törökországi törökben vannak meg vagy onnan erednek, 176 (3,8%).

Az idegen eredetű lexémákat a megadott közvetlen átdő nyelv szerint rendezve² az idegen elemek a következőképpen oszlanak meg: arab – ahol etimonként a klasszikus arab van megadva – 1396 (30,5%); perzsa – tekintet nélkül arra, hogy annak melyik időszakából – 804 (17,5%); görög – I. perzsa – 327 (7,1%), olasz – beleértve a velencei, genovai, szicíliai nyelvjárásokat – 135 (2,9%); francia 72 (1,6%); mongol 60 (1,3%); örmény 39 (0,9%); délszláv, román 35 (0,8%); egyéb – meg nem határozott iráni nyelv, szogd, kurd, orosz, judeo-hispán, német, angol, grúz, magyar, kínai, hangutánzó vagy gyermeknyelvi szavak – 36 (0,8%); ismeretlen eredetű etimonok, problémás etimológiák, meg nem határozható átdő nyelv, több lehetséges megoldás 329 (7,1%).

Az idegen eredetű szavak aránya a törökhöz képest – a Törökországban a 20. század első felében lezajlott nyelvújítási törekvéseket tekintve – meglepőnek tűnik, de

¹ Az 1928 óta használt hivatalos török ábécé a következő: *a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, ı, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z*. A betűk magyarétól eltérő kiejtése: *a* = [á] (rövid magyar [á]); *c* = [dzs]; *ç* = [cs]; a *ğ* csak magánhangzók után fordul elő (ejtése a hangtani környezettől függően változik: hátul képzett magánhangzók után a megelőző magánhangzót hosszasan kell ejteni, elől képzett magánhangzók után a magyar *j*-hez hasonló az ejtése); *ı* = hátul képzett [i]; *j* = [zs]; *s* = [sz]; *ş* = [s]; *y* = [j].

² Ennek megfelelően az ótörök eredetű *tegin* ‘herceg’ > mongol **tigin* > **čigin*, többes száma *jigit* > kipcak-török *jigit* ~ oguz-török *yigit* ~ törökországi török *yigit* ‘hős, fiatalember’ mongol jövevénynek számít.

hozzá kell fűzni, hogy a szótár korpusza a bevezetőben lefektetett módszertani elvek és más okok miatt erősen torzítja a képet az idegen eredetű elemek javára és az eredeti török szókészlet kárára.

A szerző a bevezetőben kitér az arab és perzsa jövevényszavak jól ismert problémájára is, ti. 1. nem minden esetben lehet meghatározni, hogy egy adott szó közvetlenül az arabból (ha igen, annak melyik beszélt nyelvi változatából) vagy perzsa közvetítéssel került-e be a törökbe; 2. nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy egy átvett szó eredetileg perzsa jövevény-e az arabban vagy fordítva? Az előbbire 24 példát találunk, az utóbbira pedig 15-öt, ami a vizsgált anyag mennyiségét tekintve igen kevésnek tűnik. Ez az arab és perzsa jövevényszavak egymáshoz viszonyított arányának tükrében azért is elgondolkodtató, mert a szélesebb körben elterjedt nézet az, hogy a földrajzi elhelyezkedésük miatt a török nyelvű népekhez az iszlám vallás és kultúra iráni közvetítéssel került. Közvetlen arab átvételekkel a törökben a 14. századtól kezdve számolhatunk, miután az oguz-törökök benyomultak Anatóliába.

A Magyar Nyelv olvasóit nyilvánvalóan az érdekli, hogy a bemutatott munka milyen új megvilágításba helyezheti a magyar–török nyelvi kapcsolatokat. A szótár anyagában elvértve előfordul néhány eddig is ismert magyar vagy délszláv, illetve román közvetítéssel átkerült magyar eredetű jövevényszó: *časar* 'császár'; *katana*, *kadana* 'katona' *koçu* 'kocsi', *salaş* 'szállás'. A KEWT. magyar érdekű etimológiák esetében legfeljebb az EWUng.-ra hivatkozik. (A bibliográfiában a munka 1997-ben megjelent mutatója nem szerepel.) Szembetűnő, hogy a KEWT. előtt nyolc évvel megjelent WOT.-ra mindössze egy hivatkozás található, miszerint a magyar *csécs* szó az egyetlen forrás, amely őrzi a *çiçek* 'virág' szó (képzetlen) tövét. STACHOWSKI az említett munkát jól ismeri (l. STACHOWSKI 2014), és bár számos ponton vitatja annak megközelítését és eredményeit, ez önmagában még nem lenne ok arra, hogy egyszerűen figyelmen kívül hagyja azt. A WOT. százával tárgyalja magyar szavak olyan régi török etimonjait, amik a KEWT.-ben is feldolgozásra kerülnek. A KEWT. tehát nem tekintette, nem is tekinthette feladatának a nyugati ótörök és köztörök viszonyának tárgyalását.

Összefoglalásként elmondható, hogy a KEWT. évtizedes, precíz munka eredményeként olyan kompakt kézikönyv, amely egyetlen turkológus polcáról sem hiányozhat, viszont a turkológiában kevésbé járatos, inkább a magyar nyelvtörténet iránt érdeklődő olvasó számára a WOT. több haszonnal forgatható.

Hivatkozott irodalom

- CLAUSON, GERARD SIR 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Clarendon Press, Oxford.
- EREN, HASAN 1999. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. *Register*: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- RADLOFF, WILHELM 1893–1911. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. 1–4. Akad. Nauk, St. Petersburg.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türkischen Sprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- SEVORTYAN, EDVARD VLADIMIROVIČ et al. eds. 1974. *Étimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov* 1–3. Nauka, Moskva.

- STAROSTIN, SERGEI – DYBO, ANNA – MUDRAK, OLEG 2003. *An Etymological Dictionary of the Altaic Languages* 1–3. Brill, Leiden.
- STACHOWSKI, MAREK 2014. Remarks on the investigation of the oldest layer of Turkic loan-words in Hungarian. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 215–222.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófajtó szótár*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941.
- TIETZE, ANDREAS 2002. *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*. 1. A–E. Simurg, Istanbul–Vienna.
- TIETZE, ANDREAS 2009. *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*. 2. F–J. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – †BERTA, ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.

DANKA BALÁZS
Szegedi Tudományegyetem

Balázi József Attila – Kiss Gábor, Népies szólások, közmondások és életbölcösségek enciklopédiája

Tinta Könyvkiadó, Budapest 2020. 468 lap.

1. A Tinta Könyvkiadó a Magyar szókincstárral történt debütálása óta szíven viseli a magyar nyelv szókészletének minél sokoldalúbb bemutatását. Korábban A magyar nyelv kézikönyvei sorozatban jelentetett meg különböző profilú szótárakat (Értelmező szótár⁺, Idegenszó-tár, Etimológiai szótár, Alakzatlexikon stb.). Ezek között több frazeológiai szótár is napvilágot látott (BÁRDOSI VILMOS Magyar szólástár és FORGÁCS TAMÁS Magyar szólások és közmondások szótára című műve 2003-ban, T. LITOVKINA ANNA Magyar közmondástára 2005-ben, BALÁZSI JÓZSEF ATTILA Hasonlatszótára pedig 2017-ben). A kiadó Tinta szótárak címmel egy új sorozatot is indított, ennek eddigi tagjai inkább diákoknak szóló értelmező szótárak voltak. A sorozat 5. tagjaként azonban egy frazeológiai tájszótárral jelentkeztek, a szerkesztőknek az Előszóban megfogalmazott célja szerint azért, hogy anyanyelvünk elavult, kiveszett, de legfőképpen szűkebb területen használt állandósult kifejezéseit megismertessék a szélesebb közönséggel, s bemutassák azok jelentését és használati körét (i. m. 5). A gyűjtemény elsősorban az Új magyar tájszótár (1979–2010) öt kötetének gazdag anyagát dolgozza fel, ám a szerkesztők szándéka szerint „emészthetőbb” formában. Míg ugyanis az ÚMTsz. főként nyelvész szakemberek számára készült, ezért az adatközlők ejtémódját is igyekszik mellékjelekkel feltüntetni, BALÁZSI és KISS szótára nem használ fonetikai mellékjeleket, s a nyelvjárási ejtémódot csak elvéve jelöli, pl. olyankor „ha a szólás a rím eszközével élt: **Vagy a kasza, vagy a kú, vagy a kaszás, vagy a fű** <arra utaló szólásként, hogy mi oka lehet, ha a kasza nem jól vág>. Itt természetesen a *kú* nem cserélhető fel *kő-re*” (5).

2. A terjedelmes gyűjtemény (468 lap) a *Népies szólások, közmondások és életbölcösségek enciklopédiája* címet viseli. A címadást nem egészen tartom szerencsésnek.